

TALEH ƏLİYEV
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
küçük elmi işçi, dissertant
e-mail: taleh.ali@mail.ru

ƏLİCAN VƏ TÜRİYANÇAY HÖVZƏSİ VƏ XƏZƏRLƏR
(tarixi – arxeoloji materiallar və toponimlər əsasında)

Açar sözlər: Türyançay, xəzər, alban, arxeologiya, etnos

Ключевые слова: Турянчай, хазар, албан, археология, этнос

Key words: Turyanchay, khazar, alban, archaeology, ethnos

Erkən orta əsrlər dövründə Qafqaz albanlarının xəzərlərlə əlaqələri, xəzər – ərəb müharibələri, xəzərlərin Qafqaz Albaniyası ərazisinə axını barədə məlum bilgiler kifayət qədərdir. Lakin ilk orta əsrlər dövründə Qafqaz Albaniyasının tərkib hissəsi olan Əlican və Türyançay hövzəsində xəzərlərin izləri daha aydın nəzərə çarpır. Ona görə də sözü gedən ərazidə xəzər maddi – mədəniyyət nümunələrinin və toponimlərin tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əvvəlcə ərazidə xəzər mənşəli toponimlərə nəzər salaq. Sara Aşurbəyli mənbələrə əsasən göstərir ki, xəzərlər VIII əsrdə Əcəri, Şəki, Qəbələ, Kambisena vilayətlərini və Beyləqan düzünü tutmuşdular (1; 2). Bu gün məhz həmin ərazilərdə xəzər toponimləri qorunub saxlanmışdır. Bildiyimiz kimi VIII əsrdən etibarən ərəb mənbələrində heç vaxt alban sözünə rast gəlinmir və yalnız Arran kimi yazılır. Arran toponiminin semantik mənasının açılması və bu ərazidə erkən orta əsr türk toponimlərini (Aran, Savir, Ağdaş, Türyançay, Bozdağ və s.) aşkara çıxarılması Azərbaycan xalqının etnogenezi məsələsinin tədqiqi əhəmiyyətlidir (3).

Yevlax rayonu ərazisində Əlicançayın sahilində yerləşən Köbər-kəvər kəndinin adı xəzərlərdə nəsil adı olan kabar-kavar adıyla bağlıdır (3). Bu nəsil adının fonetik formalarının çoxvariantlılığı eyni zamanda «sıxmaq, yığmaq, aparmaq, tutmaq» və s. adlarının əsasında dayanan müxtəlif etimonların da çoxluğunu ifadə edir. Ərəş yaxınlığında Köbər və ya Saxsılı Köbər adı ilə tanınan ilk orta əsr yaşayış yeri və qəbir abidələri var. Bu ərazidə antik və ilk orta əsrlərə aid küp qəbirləri tədqiq edilmişdir. Köbər adına Azərbaycanda müxtəlif yer adları sırasında rast gəlinmişdir (4).

Əlican və Türyançay hövzəsində yerləşən Ağdaş rayonunun adı Dağıstan ərazisindəki Aktaş yaşayış məntəqəsi ilə eyni köklü olması fikrini qeyd etmək lazımdır. Xəzərlərin alternativ ərazilərdə və ərəb mənbələrinə əsasən uzun bir müddət ərzində bir xaqanlığda yaşaması, o cümlədən, daha sonralar xəzər tayfalarının həmin ərazilərdə xeyli sayda olması və arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə olunan bəzi nümunələr fikrimizi əsaslandırmağa imkan verir. Bu toponimə digər türk xalqının ərazilərində də rast gəlinir (5). Bunlara Başqırdıstan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Cənubi Azərbaycan ərazilərini göstərmək olar. S.A.Pletneva yazır ki, Aktaş çayının qolu Yarıksu kənarında salınmış Azar (Xazar) qala e.ə. II – b.e. IX əsrlərinə aid arxeoloji təbəqələrlə seçilir (6, 29).

Çakərli tayfası da erkən orta əsr xəzər tayfalarından biri olmuş və müasir dövrdə oykonimlərdə qorunub saxlanılmışdır. Göyçay ərazisində Çaxırlı buna misal ola bilər. A.Bakıxanovda bu Çakərli kimi qeyd olunur (7).

VI əsr Suriya mənbələrində xəzərlərdən olan kulas tayfalarının adı çəkilir. Q.Qeybullayevə görə hazırki Ulaşlı və Xulaşlı toponimləri bununla əlaqədardır. Göyçay ərazisində bu cür toponimə rast gəlinir (8; 9).

Dəllər kəndinin adı Tele tayfası ilə əlaqələndirilir. Bu tayfanın Qafqazda ilk dəfə VII – VIII əsrlərdə görüldüyü məlumdur (10, 82). Tele tayfaları haqqında Çin mənbələrində qeyd olunur ki, türk nəsiləri içərisində ən qüvvətliyədir. Səlnamələrdən aydın olur ki, telelər də hun mənşəli olmuş və Qafqaz Albaniyasının ərazisinə hun tayfa ittifaqının tərkibində gəlmişlər (11).

Xəzər ətrafındakı kurqanlardan tapılan, qıpçaqlara aid edilən kəllələri tədqiq edən antropoloq A.V.Şevçenko əldə etdiyi materiallarla bağlı yazırdı: «İndi biz Cənubi Rusiya çöllərində X əsrin sonlarından monqol hücumlarına qədərki dövrdə hökmranlıq etmiş qıpçaqların kraniooloji tipi haqqında təsəvvürə malik ola bilərik... tapılan kəllələr kəskin çıxıntılı burunları və diş çökəkliyinin dərinliyi ilə seçilir ki, bu da Avrasiya çöllərində məskunlaşmış türklərin ağ irqə mənsub olmalarını göstərir» (12).

Lev Qumilyov yazır ki, xəzərlər hun döyüşçüləri ilə sarmat qadınlarının törəmələridir və onlar Barsiliya ölkəsində yaşayırlar (13). Herodot isə sarmatların skif gəncləri ilə amazonkaların törəmələri olduğunu yazır.

Xəzərlərlə yanaşı mənbələrdə quzların və peçeneqlərin də adı çəkilir ki, onların da xəzərlərlə birlikdə Qafqaza ilkin axınlarının olması fikrini söyləməyə əsas verir. Rus tarixşünaslığında qeyd olunur ki, yurdlarından qovulan peçeneqlər Emba ilə İdil arasına yerləşmişlər. Ancaq burada da 883-893-cü illərdə oğuzlarla xəzərlərin müştərək hücumlarına uğramışlar. Məğlub olan peçeneqlərin mühüm bir qismi İdili keçərək Qara dənizin şimalındakı torpaqlara getmişlər (6; 14).

Azərbaycan xalqının təşəkkülündə və etnik təkamülündə müəyyən rolu olmuş ağxəzərlərdən mənbələrdə müxtəlif adlar altında (ağacərilər və s.) bəhs edilmişdir (15). Qədim türklər xəzərlərə ağacəri, əski yunanlar isə ağatirs adı vermişlər (8; 9; 16; 17). Ağacəri türk tayfası ağatir adı ilə Herodotda və antik müəlliflərin əsərlərində qeyd edilmişdir. İ.Markvart və F.Rəşidəddin Ağacəri adının «meşə adamı» olduğunu qeyd edir. İ.M.Arta-manov bu etnonimi «ağa» və «çəri» kimi izah edir (18). Mənbələrdə göstərilir ki, Xəzər tayfalarının bir qolunu təşkil etmiş ağacərilər 465-ci ildə Qafqazın şimalından Azərbaycana daxil olmuşlar. Artıq 488-ci ildə ağacərilər saraqurlarla birlikdə sasanilərə qarşı çıxmış və onlar arasında tez-tez toqquşmalar baş vermişdi (19). Məhz bu proseslər nəticəsində həmin tayfaların Türyançay hövzəsində məskunlaşması ehtimalı böyükdür.

Dilçi alimlərin də xəzərlərlə əlaqədar maraqlı fikirləri vardır. Musa Kalankaytıklunun «Alban tarixi» əsərindən məlumdur ki, Mesrop Maştots tərəfindən qarqar dili əsasında ayrıca bir əlifba yaradılmışdır (20). Həmin əsərdə qarqarların dili akxazurların dili ilə eyniləşdirilir. Tərcümədə VII – X əsrlərə aid mənbələrdə adı çəkilən «akxazur» etnonimi əvəzinə «son dərəcə uyumsuz bir dil» ifadəsi işlədilmişdir. Bəxtiyar Tuncayın «Alban Qafqaz türkcəsi sözlüyü»nün I hissəsində verilən məlumatlara əsasən qeyd etmək olar ki, Musa Kalankaytıkluya görə, Maştots artıq ermənilər üçün yaratmış olduğu əlifbanı qarqarların (ağ xəzərlərin) dilinə uyğunlaşdırır (21, 2-4). Xəzərlərin bu cür bölgüsünə, yəni ağ xəzərlər və qara xəzərlər terminlərinə mənbələrdə də rast gəlinir (22). Bəzi

mütəxəssislər bunu göytürklərdə olduğu kimi qara budun, yəni qara xəzərləri ümumi xalqa aid edir, ağ xəzərlər dedikdə isə xaqan və onun ailəsini nəzərdə tuturlar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, heç bir mənbədə Xəzər xaqanının ailəsinin bu cür adlandırılmasına rast gəlinmir. Ola bilsin ki, ağ xəzərlərin bir hissəsi ilk orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının Əcəri vilayətində məskunlaşmış və bu termin «Ağ Əcəri» kimi formalaşmışdır. Xəzər dili bulqar yarımqrupuna aiddir və erkən orta əsr mənbələrində onların dili bulqarların dili ilə eyniləşdirilir. Bu isə qıpçaq yarımqrupuna çox yaxındır. Dilçi alimlər Fərhad Zeynalov və Bəxtiyar Tuncay qeyd edir ki, Maştots erməni dilində olmayan bəzi qıpçaq səsləri üçün ayrıca işarələr yaradır (21). Xəzərlərdə isə türk runi əlifbası istifadə olunmuşdur. Bunu arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş materiallar üzərindəki yazılar sübut edir (Şəkil 3-4). Misal olaraq Şimali Qafqazda Kabardin-Balkar ərazisində Xumara abidələrini göstərmək olar (23). Sonrakı dövrlərdə erməni fitnəkarlığı yenə də özünü göstərir və alban ədəbiyyat nümunələri olan mətnlərin dilinə «erməni qıpçaqcası» adı verilir. Bir daha aydın olur ki, albanlardan və xəzərlərdən yazı mədəniyyətini oğurlayan haylar həmin mətnləri Alban ədəbiyyatının nümunələri olmasına baxmayaraq yalnız olaraq «erməni qıpçaqcası» adı altında daxil edirlər. Bu barədə ilk dəfə Fərhad Zeynalov məlumat vermişdir (21).

Dilçi Elbrus Əzizov müasir Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərinin yaranmasını xəzərlərlə bağlamışdır (24). Q.Qeybullayev göstərir ki, Tərnəvit, Ulaşlı, Kəbirli, Qaraçorlu və b. yaşayış məntəqə adları xəzərlərin tərnə, kulas, kəbər və karaçor tayfalarının məskunlaşdığı yerlərdir (8; 9).

684-cü ildən etibarən Albaniya kütləvi surətdə Albaniyada məskunlaşan və yerli əhali ilə qaynayıb-qarısan xəzərlərin hakimiyyəti altına düşdü. Alban hökmdarı soydaş tayfa mülklərini və katolikosu çağıraraq, xəzərlərə tabe olduğunu və «onlarla qohum olmağı rüsvayçılıq» saymadığını bildirdi. Xəzərlərlə albanlar arasında münasibətlərin bəzi hallarda yaxşı olduğunu da görürük. Alban tarixçisi Musa Kalankatuklu öz əsərində bu haqda bir neçə dəfə yazır: «...Şad (Xəzər tarxanı – T.Ə.) katolikosu hörmətlə qarşıladı...»; «...Viro ağıllı məsləhətlərlə xəzərlərin aldıqları əsirləri də xilas etdi»; «...bundan sonra hunlar çarı Cavanşiri görmək istədi və Cavanşirin yanına öz qardaşlarını göndərərək, onların vasitəsilə görüş istədi ki, aralarında qardaş məhəbbəti yaransın». Burada tarixçi hunlar çarı dedikdə, şübhəsiz ki, Xəzər xaqanını nəzərdə tutmuşdur (20; 25).

XII əsr Suriya tarixçisi Mixail ərəb sərkərdəsi Məsləmə ibn Əbd əl-Məlikin yürüşündən bəhs edərək yazır: Şirvanın və Arranın ərəb hakimi Mərvan ibn Məhəmməd h. 117 (735/6)-cı ildə xəzərlərin ölkəsinə soxularaq, 40000 xəzər əsirini Samurla Şəbəran arasındakı düzənlikdə yerləşdirdi. Digər məlumatda deyilir ki, valiliyə keçən Mərvan ibn Məhəmməd h. 117 (735/36)-cı ildə Xəzərlərin ölkəsinə soxuldu. Lakin İslamı qəbul etdiyinə görə xaqanı hakimiyyətdə saxladı. Bundan sonra Mərvan 40 min xəzər əsirini Samur və Şəbəran çayları arasında yerləşən, Ləxz vilayətindəki düzənlikdə məskunlaşdırdı. Nəzərə alsaq ki, Türyançay hövzəsinə aid olan Zərdabın Qoruqbağı və Sarıqaya kəndləri ərazilərinə XIX əsrdə bu vilayətdən əhali köçürülmüşdür, o zaman həmin xəzərlərin davamçılarının burada da yaşadıklarını söyləmək mümkündür. Sarıqaya ərazisində ilk orta əsrlərdə əkinçiliklə məşğul olan albanların yaşadığı güman olunur.

Yuxarıdakı mənbədə davam olaraq xəzər qızları bu cür təsvir edilir: «...qara saçlı, qara gözlü, uzun kirpikli gənc qız...». Mənbədə qeyd olunan təsvir xəzərlərin antropologiyasını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir (26).

Əbdür-Rəşid əl-Bakuvi özünün «Kitab təlxis əl-asar və əcaib əl-məlik əl-qahhar» («Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri») adlı əsərində VI iqlimin 17-ci ölkəsi kimi qeyd etdiyi Xəzər haqqında yazır: «Bab əl-Əbvabdan o yana yaşayan çoxsaylı türk xalqıdır. Onlar iki tayfadır, biri ağ xəzərlər, digəri də əsmər xəzərləridir. Çadırlarda yaşayırlar, lakin bir qədər palçıqdan düzəldilmiş evləri də var. Bazar və hamamları var. İtil çayının sahilində yaşayırlar. Onların çox böyük padşahları var, onu məlik adlandırırlar. Aralarında çoxlu müsəlman, xaçpərəst, yəhudi və atəşpərəstlər var. Padşahlarının qırx yaşı tamam olanda, xalq onu yıxıb öldürür» (22).

«Gülüstani-İrəm»in müəllifi A.Bakıxanov yazır ki, Xandəmirə görə, Yafəsin səkkiz və Rövzətüssəfa müəllifinin yazdığına görə, on bir oğlu olmuşdur. Onlardan ikincisi Xəzərdir. Bu da bir sıra səfər və köçəriliyədən sonra öz qəbiləsilə Atıl çayı kənarında yerləşib, bir şəhər salmış və balıq ovu ilə məşğul olmuşdur. Xəzər tayfası türk cinsindəndir, mənbələr III-IV əsrlərdən başlayaraq, onlardan bəhs edir. Hacı Tərhan (Həştərhan) çöllərində, hunların istilasına zamanı, onlar Atillanın hökmü altında olmuşlar. Xəzərlər iki dəniz (Xəzər və Qara dəniz) arasındakı yerləri ələ keçirib, slavyanları və sair qəbilələrdən bir çoxunu özlərinə tabe etdilər; Rum sultanları ilə dost olub Qafqazdan keçərək, fars və ərəb padşahları ilə müharibəyə girişdilər (7).

Orta əsr mənbələrində xəzər-savir birliyi haqqında müxtəlif məlumatlar verilir. Əl-Müqəddəsi yazır ki, artıq X əsrdə Xəzər (İdil) şəhərinin əhalisinin çoxu yəhudi deyil, müsəlman idi. Xəzərlərin müsəlmanlaşması prosesi sonralar da davam etmiş və Qızıl Orda zamanında Volqa xəzərləri tamamilə müsəlman əhali olmuşlar. Buradakı yəhudi xəzərlər isə Qafqaza doğru çəkilməşlər.

Təbəri yazırdı: «Azərbaycan və onun əyalətləri xəzər məmləkətidir». Əl-Bəlazuri isə Qəbələnə Xəzər adlandırır. Hətta «Koroğlu» dastanının türkmən variantında Koroğlu bir boyda özünü xəzirbeycanlı (azərbaycanlı) kimi təqdim edir və deyir: «-Mənim, aslı kərim xəzirbeycanlı» (15; 27).

Məsudiyə görə «sabir» xəzərlərin türk adıdır. Erkən orta əsrlərdə savirlərin sayı Qafqazda xeyli artmış və sayca Qafqazda əsas xalqlardan olmuşlar. Mənbələrin məlumatlarından aydın olur ki, Qafqazda ilk orta əsrlər dövründə təxminən yüz min savir yaşamışdır. Savirlərin adını ilk dəfə II əsrdə Klavdi Ptolemey çəkir. V.V.Bartold onları bulqar mənşəli adlandırır. M.İ.Artomonovun qeyd etdiyi kimi türk tayfaları olan savir, xəzər və bulqarlar erkən orta əsrlərdə Cənubi Qafqazda xeyli sayda yaşayırdılar (18). K.Kreçmer savromat sözünün savarlardan yarandığını yazır. Mənbələrdə verilən məlumatlarda 515 və 540-cı illərdə savirlərin xüsusi axınına rast gəlirik.

Bizans tarixçisi Menandrın verdiyi məlumata görə, savirlər 575-ci ildə Kür və Araz çayları arasındakı və Kür boyunca şimal-qərbdə yerləşən torpaqlara köçürüldülər. Görünür, savirlərin çoxu avtoxton əhali ilə qaynayıb-qarışaraq oturaq həyata keçmişdi. Bu əlaqələr Arran və Şirvanda türk dilinin yayılmasına əlverişli şərait yaradırdı. Azərbaycan toponimikasında savirlərin adı Qala Suvar, Bilə Suvar yer adlarında əksini tapmışdır. Ehtimal ki, bulqarlar da savirlərlə birlikdə Azərbaycana gəlmişlər. S.Aşurbəyli qeyd edir ki, türkdilli tayfaların Albaniyaya gəlmələri VI əsrdə, xüsusilə intensiv şəkildə olmuşdur (2).

Kordova xəlifəsi III Əbdür-Rəhmanın (912-961) yəhudi əyanı Xasay ibn Şaprutla Xəzər xaqanı Yusifin (İosifin) məktublaşmasından görünür ki, Qafqazda böyük gücə malik xəzərlər slavyanların Xilafət ərazisinə girmələrinə mane olurdular. Yusif belə yaz-

mışdı: «Mən çayın (İtil çayının) ağzını qoruyuram və gəmilərə minib gələn rusları dənizdən keçib İsmayıl övladının (ərəblərin) üstünə getməyə qoymuram və (eynilə) onların (ərəblərin) bütün düşmənlərinin quru yol ilə Bab ül-Əbvaba (Dərbəndə) yaxınlaşmalarına imkan vermirəm. Mən onlarla müharibə edirəm. Əgər mən onları bir saat (rahat) buraxsam, onlar bütün İsmayıl övladının ölkəsini Bağdada qədər məhv edirlər». Məktubun davamında xaqan öz xalqına yaxın qohum hesab etdiyi on boyun adını çəkir və bunların yalnız ikisi tam oxunmur: Uqur, Turis, Avar, Uquz, Biz.l, T.r.na, Xazar, Yanur, Bulqar, Savir (28). Qeyd etdiyimiz proses slavyanların Azərbaycana 914-cü il yürüşündən sonra özünü bir daha təsdiq etmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Arran toponiminin etimologiyasının aydınlaşdırılması Albaniyanın hələ eramızın əvvəllərində qədim türk tayfaları tərəfindən məskunlaşdığını ehtimal etməyə imkan verir. Həmin köçəri tayfaların başlıca təsərrüfat məşğuliyyəti düzənlik və çöllərdə maldarlıq etmək idi. Əlican və Türyançay hövzəsində yarımköçəri maldarlıq ilk orta əsrlərdə tədricən inkişaf edirdi. Otlarla zəngin olan çöl rayonlarının isti iqlim şəraiti qoyunçuluq və mal-qara üçün əlverişli idi. Buna görə də qədim türk qəbilələri ilk orta əsrlərdə bu ərazidə əlverişli həyat şəraitində yaşamışlar (29). Xəzərlərin Albaniyanın aborigen əhalisinə təsiri dini görüşlərdə və incəsənət əşyalarında müşahidə edilir. Şamaxı rayonunda Xınıslı və Çıraqlı adlı yerlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı üslubi baxımdan qədim türk daş heykəllərini xatırladan monumental abidələrin tarixi çox güman ki, V-VII əsrlərə aiddir. Xəzərlər ölkədə iri kompakt kütlələrlə oturaq həyata keçir, yerli əhali ilə qaynayıb-qarışaraq, öz məişət tərzini və ortaq mədəniyyətini yayırdı. Son dövrlərdə Şamaxı ərazisində xəzər kurqanlarının tədqiqi də deyilənləri təsdiqləyir (2; 29; 30).

İlk orta əsrlərdə Qəbələ siyasi-inzibati və kilsə-inzibati vahid idi. Qəbələdə xecmatklar, qluarlar, qatlar və Şimali Qafqazın türkdilli tayfaları – savirlər, xəzərlər, bulqarlar, barsillər yaşayırdılar. Qəbələ və onun ətrafında hunlar və xəzərlər üçün səciyyəvi olan deformasiyaya uğramış uzunsov kəllələr tapılmışdır. Məlumdur ki, Qəbələ (Səlbir – T.Ə.) ərazisində VI əsrdə türk qəbilələri məskun olmuş və bu şəhər sabir məskənlərinin mərkəzi sayılmışdır (2). VI əsrdə xəzərlərin basqınları ilə əlaqədar mərzbanların iqamətgahı Partava köçürüldü (20).

M.İ. Artamonov qeyd edir ki, xəzərlər cənuba doğru növbəti hücumları zamanı Albaniyanı tərk etmədilər, əvvəlki hərəkət yerinə, Qəbələyə qayıtdılar. Burada öz soyğunçu yürüşləri üçün əlverişli hadisələrin baş verməsini gözləməyə başlayaraq, qərbdə Gürcüstana, cənubda isə Kür çayınadək böyük bir ərazini nəzarət altında saxladılar (18). Qəbələ 737-ci ildə ərəblər tərəfindən işğal edilənədək xəzər torpaqlarının tərkibinə daxil idi. Lakin A.Y. Krımski onların 737-ci ilə qədər bu ərazidə qalmasını daimi hesab etmir, bunu fasilələrlə davam etdiyini bildirir (31).

Tarixi – arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, xəzərlər Qəbələ, Qusar və Mingəçevir ərazisində yaşamışlar. Mingəçevir və Sarkelin katakomba şəkilli qəbirlərin oxşarlığı bizi buna əmin edir (32). Qəbələ və digər qonşu vilayətlərin ərazisində indi də «Xəzəri» adlı kəndlər vardır. Akademik Ziya Bünyadov qeyd edir ki, Ərəb sərkərdəsi Cərrah qələbədən sonra Xəzər şəhərlərinin əhalisini Arran ərazisinə, xüsusilə Qəbələ mahalına köçürtdü, burada xəzərlərin məskən saldığı kəndlər var idi (33). Bütün bunlardan belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, Qəbələdən Mingəçevirə qədər yerləşən məntəqələrdə xəzər izləri tapmaq

mümkündür. Yəni Əlican və Türyançay hövzəsi, demək olar ki, VII – X əsrlərdə xəzərlərin əsas yaşayış yerlərindən olmuşdur.

«Azərbaycan tarixi»ndə deyilir ki, İranla Bizans arasındakı müharibələr zamanı xəzərlər «albanlarla dostlaşıb onlarla birlikdə Bizans qoşununu düşməncəsinə qarşıladılar». Burada albanlarla xəzərlərin ümumi düşməne qarşı mübarizəsi vurğulanır. Şübhəsiz ki, arxeoloji tədqiqatlar albanların və xəzərlərin həyat tərzlərində və dəfn adətlərində bir-birinə təsirini izləməyə imkan verir. Bunu əldə olunan maddi – mədəniyyət nümunələrinə əsasən söyləmək olar (29; 33; 34; 35).

Arxeoloq Ceyhun Eminlinin rəhbərliyi ilə aparılan arxeoloji qazıntı işləri zamanı türk xəzər tayfalarından olan sabirlərin (savirlər) adı ilə əlaqələndirilən Səlbir (Qəbələ) ərazisinin şimal müdafiə divarını yaxınlığında VIII – X əsrlərə aid müxtəlif təyinatlı bina qalıqları, kürə və təndirxanalar, təsərrüfat quyuları və anbarlar, istehsalat və əmək alətləri, şəhərin su təchizatı sistemi, saxsı və şüşə qablar, bəzək əşyaları, gümüş və mis sikkələr aşkar olunmuşdur. Əldə olunan maddi – mədəniyyət nümunələri X əsrin sonunadək Türyançay hövzəsində intensiv şəhər həyatının olduğunu göstərir.

Məlum olduğu kimi A.A.İessenin Ağcabədi rayonunun Salmanbəyli kəndi yaxınlığındakı Üçtəpə adlı yerdə tunc dövrünə aid 3 №-li kurqanda apardığı tədqiqatlar maraqlı elmi nəticələr vermiş və bu qəbir abidəsinin xəzər döyüşçüsünə məxsus olduğu üzə çıxarılmışdır. Qəbirdən qızıl detallı dəstək, dəmir qılınc, dəmir bıçaq, kəmər hissələri, dəmir toqqalar, qızıl qolbaq, qızıl bilərzik, qızıl boyunbağı, VI əsrə aid qızıl sikkə, antik dövrə aid olan gemma, üzərində iki sətirlik pəhləvi yazısı olan qızıl üzük, tunc lövhə parçası və kiçik qulplu qara güvəc tapılmışdır. Qəbirdən aşkar olunan kəllə braxikran tipinə aid edilmişdir. Həm avropoid, həm monqoloid irqinə uyğun olan əlamətlər qeydə alınmışdır. Maddi – mədəniyyət nümunələri abidənin VI-VII əsrlərə aid olduğunu söyləməyə əsas vermişdir. Tədqiqatlar nəticəsində mərhumun xəzər mənşəli döyüşçü olduğu fikri söylənilmişdir (36; 37; 38; 39).

IV – VII əsrlərə aid edilən Xucbala qəbir abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri də bu baxımdan əhəmiyyətlidir. C.Xəlilovun tədqiqatları 6 qəbirdə həyata keçirilmiş və abidənin məhz hun-xəzər mənşəli şəxslərə məxsus olduğu aydınlaşdırılmışdır. Qəbirlərdən birində skeletin yanında aşkar edilmiş kannelür naxışlı saxsı bardağın oturacağıının altında altıguşəli ulduz təsviri vardır. Buna əsasən qəbir abidəsinin yəhudi xəzərə aid olduğu ehtimalı olsa da, dövr etibarını ilə digər materiallar xəzərlərin iudaizmi qəbul etməzdən əvvəlki əsrlərə, yəni IV – VII əsrlərə aiddir (40).

Əlican və Türyançay hövzəsinə aid olan Yevlax ərazisində Qaramanlı kəndi yaxınlığında ilk orta əsr yaşayış yeri və qəbir abidəsi arxeoloji kəşfiyyət işi zamanı qeydə alınmışdır. Qəbir abidəsinin erkən orta əsr hun-xəzər mənşəli olduğu güman edilir. Kurqan tipli qəbir abidəsinin VI-VII əsrlərə aid olması ehtimal olunur (Şəkil 1-2).

Mingəçevirin ilk orta əsr katakombası qəbirlərini şimaldan köç etmiş etnik qruplarla bağlayırlar. Bəzi antropoloji dəlillər də bu fikri müəyyən dərəcədə təsdiq edir. Mingəçevir katakombalarında aşkar olunmuş süni deformasiyalı iki qadın kəlləsində monqoloid irqinin əlamətlərinə təsadüf edilmişdir. Mingəçevirin ilk orta əsr katakombalarının I-III əsrlərə aid katakombalardan fərqli əlamətləri özünü qabarıq büruzə verir. İlk orta əsrlərdə kameralardakı taxta qutu və dəfn küplərinin aradan çıxması, kameraların planında olan fərqlər, dəfn ayinlərində, skeletlərin vəziyyətində olan dəyişikliklər, kəllənin süni deformasiya olunması adətinin yayılması, monqoloid irqinə mənsub şəxslərin Mingəçevirə dəfn edilməsi və s. ilk orta əsrlərdə Mingəçevirə yeni əhali kütləsinin miqrasiyasından xəbər verir (26; 32; 35; 38).

Məlumdur ki, müasir azərbaycanlılar ağ (avropa) irqinin xəzər (kaspi) tipinə aid olunurlar. Antropoloji tədqiqatlar albanların və müasir azərbaycanlıların məhz bu tipə aid olduğunu sübut edir. Çünki arxeoloji və antropoloji tədqiqatlar eneolit-tunc dövründən bu günə kimi dolixokran əhalinin azərbaycanlılar yaşayan ərazidə hakim tip olmasını sübut etmişdir ki, bu da tarixi irsilik prinsipini bir daha təsdiq edir (26). Kürdən şimalda, o cümlədən, Əlican və Türyançay hövzəsində yaşayan əhali arasında erkən orta əsrlərdə xəzərlərin mühüm hissəsinə aid edilən göstəriciləri daşınması bir daha xəzərlərin soykökümüzdəki rolu haqqında əhəmiyyətli dəlildir. Qeyd etməliyik ki, həmdövr ərəb mənbələrinə və arxeoloji qazıntılar zamanı qəbir abidələrindən tapılan kəllələrə əsasən xəzərlər içərisində həm monqoloid, həm də avropoid tipinə məxsus əhalinin olduğunu söyləyə bilirik (35; 40).

Tədqiqatlar erkən orta əsrlərdə xəzər-savir tayfalarının Əlican və Türyançay hövzəsində – Qəbələ vilayətinin qərbi, Şəki vilayətinin cənub-şərqi və Əcəri vilayətinin qərbində və cənub-qərbində müəyyən sayda məskunlaşdığı fikrini söyləməyə əsas verir. Lakin inanırıq ki, arxeoloji qazıntılar nəticəsində gələcəkdə tutarlı dəlillər əldə edilər və bu alban-xəzər münasibətlərini maddi mədəniyyət nümunələri əsasında dərinlən tədqiqinə imkan verər.

ƏDƏBİYYAT

1. Piriye V.Z. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası, Bakı, Müəllim, 2006, 147 s.
2. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.), Баку: ЭЛМ, 1983, 343 с.
3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti (2 cildə) – I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
4. İsayev V.İ. Yevlax sənədlərdə və yaddaşlarda, Bakı, Azər nəşr, 2001, 456 s.
5. Sumər F. Oğuzlar, Bakı, Yazıçı, 1992, 432 s.
6. Mahmudov Y.M. Azərbaycanlılar (etnik-siyasi tarixə ümumi baxış), Bakı, «Aspoliqraf», 2008, 64 s.
7. Bakixanov A. Qölistani-İram, Bakı, 1991, 305 s.
8. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Bakı, Azər nəşr, 1994, 248 s.
9. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев (историко-этнографическое исследование), т.1, Баку, ЭЛМ, 1991, 552 с.
10. Vəlişov N.T. Ucar rayonu və onun toponimiyası, Bakı, 2005, 120 s.
11. İsmayılzadə S. Qırçaqların mənşəyinə dair // Tarix və onun problemləri, Bakı, 2012, № 2, s. 226-230
12. Шевченко А.В. Антропологическая характеристика средневекового населения низовий Волги // Исследования по палеоантропологии и кра-ниологии СССР, Ленинград, 1980
13. Гумилев Л.Н. Открытие Хазарии, Москва, 2004, 416 с.
14. Плетнева С.А. Очерки Хазарской археологии, Москва-Иерусалим, 1999, 250 с.
15. Ağasıoğlu F. Azər-türk boyları, Bakı, 2012, 100 s.
16. Mahmudov Y.M. Azərbaycanlılar (etnik-siyasi tarixə ümumi baxış), Bakı, «Aspoliqraf», 2008, 64 s.
17. Nəcəfli T.H. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında, Bakı, Çarşıoğlu, 2000, 198 s.
18. Артамонов М.И. История хазар, М.-Л., 1962

19. Комар А.В. Ранние хазары в Северном Причерноморье (постановка проблемы) // Восточноевропейский Археологический Журнал, Киев, 2000, № 3-4 (<http://archaeology.kiev.ua/journal>)
20. Kalankaytuklu M. Albaniya tarixi, Bakı, 2006, 296 s. (Mxitar Qoşun Alban Salməsi əsəri ilə birlikdə)
21. Tuncay B. Alban (Qafqaz) türkcəsi sözlüyü, I Bölüm, Bakı, 2012, 95 s.
22. Əbdür-Rəşid əl-Bakuvi Kitab təlxis əl-asar və əcaib əl-məlik əl-qahhar, Bakı, 1992, 176 s.
23. Əliyev Y.V. Qədim türk əlifbası – tarixi, mənşəyi, təşəkkülü, Bakı, 2008, 234 s.
24. Əzizov E.İ. Azərbaycan dialektlərinin etnik tərkibinə dair, Türk dillərinin quruluşu və tarixi, Bakı, 1983
25. Hacıyeva A. Yazılı mənbələr xəzərlərin Albaniyaya yürüşləri haqqında // Tarix və onun problemləri, Bakı, 2010, № 1, s. 242-245
26. Məmmədov K.H. Antropologiyanın əsasları, Bakı, Qanun, 2006, 190 s., s. 147
27. Гер-оглы – Туркменский героический эпос, Москва, 1983, с. 165
28. Коковцев П.К. Еврейско-хазарская переписка в X веке, стр. 83-84
29. Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə, Bakı, 2006, 400 s. s.255-258
30. İbrahimov F.Ə. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti, Bakı, Elm, 1988, 174 s.
31. Крымский А.Ю. Хазари // Институт Рукопису Центральной Науковой библиотеки им. В.И.Вернадского, № 64-65
32. Məmmədov A.M., Əliyev T.V. Mingəçevir arxeoloji kompleksi // Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyası – 60 // Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyasının 60 illiyinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları, Mingəçevir, 2006, s. 119-121
33. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII – IX əsrlərdə, Bakı, Şərq – Qərb, 2007, 489 s.
34. Azərbaycan tarixi (yeddi cildə), II cild (III – XIII əsrir I rübü), Bakı, Elm, 2007, 608s.
35. Əliyev T.V. Xəzər xaqanlığının tarixinin öyrənilməsində arxeoloji tədqiqatların rolu // Tarix və onun problemləri, Bakı, 2012, № 2, s. 359-364
36. Иессен А.А. Из исторического прошлого Мильско – Карабахской степи // МИА СССР, №125. Труды Азербайджанской археологической экспедиции, т. II. 1956-1960 гг. Москва – Ленинград, «Наука», 1965, с. 10-36
37. Иессен А.А. Раскопки большого кургана в урочище Уч-тепе // МИА СССР, №125. Труды Азербайджанской археологической экспедиции, т. II. 1956-1960 гг. Москва – Ленинград, «Наука», 1965, с. 153-192
38. Плетнева С.А. Хазарские проблемы в археологии // С.А., 1990, № 2, стр. 77-91
39. Семенов А.И. К культурной атрибуции раннесредневекового погребения из Уч-тепе // КСИА, 1987, вып. 192, стр. 59-66
40. Xəlilov M.C. Albaniyanın qəbir abidələri (IV-X əsrlər), Bakı, Nafta-Press, 180 s.

ТАЛЕХ АЛИЕВ

Институт Археологии и Этнографии НАНА

**АЛИДЖАН – ТУРИАНЧАЙСКИЙ БАССЕЙН И ХАЗАРЫ
(на основе историко-археологических материалов и топонимов)**

В статье говорится о заселении хазар в Албании и о хазарских топонимах областей Габала и Аджери Албании. При написании статьи были использованы византий-

ские, албанские, арабские и сирийские источники. Найденные во время археологических раскопок некоторые материально-культурные образцы также анализированы. В статье также отмечается роль хазаров в лингвистике и этногенезе Азербайджанского населения. На основе письменных и вещественных источников говорится об албано-хазарских взаимоотношениях.

TALEH ALIYEV

The Institute of Archaeology and Ethnography of NASA

THE BASIN OF ALIJAN – TURYANCHAY AND KHAZARS
(on the basis of historian-archaeological materials and toponims)

It's spoken about the dwelling of khazars in Albania and the khazar toponims in the provinces of Albania – Gabala and Ajeri. In the article were used Byzantine, Albanian, Arabic and Syrian sources. Some materially-cultural samples which had found during the archeological excavations are also analysed. The role of khazars in linguistics and ethnogenesis of Azerbaijan population is also noted in the article. On the basis of the written and material sources are spoken about albanian-khazar relations.

Şəkil 1

Qoşa təpə (Qoç təpə xəzər)

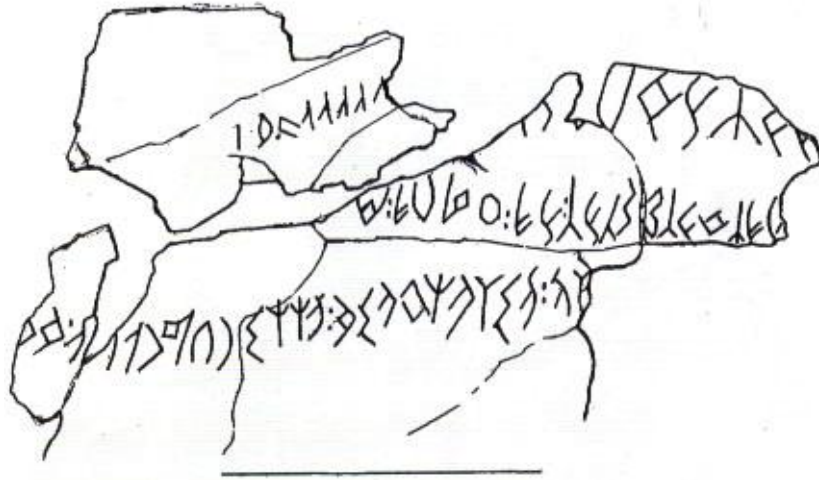

Şəkil 2

İlk orta əsr yaşayış yeri Qaramanlı kəndi
kurqanı Qaramanlı kəndi İlk orta əsrlər

Şəkil 3. Xəzərlərə məxsus run yazısı

Şəkil 4. Xəzər runi yazısı. S.A.Pletnevanın kitabından götürülmüşdür

Rəyçilər: t.ü.f.d.K.Məmmədov, t.e.d.Q.S.İsmayilov

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun "İlk orta əsrlər arxeologiyası" şöbəsinin 23.11.2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr.№11).